XI. ULUSLARARASI

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

16-18 EKİM 2019 | SAMSUN

19 MAYIS 1919' UN YÜZÜNCÜ YILI ANISINA

XI. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

SEMPOZYUMU

XI. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU
BİLDİRİ KİTABI

Prof. Dr. Serkan ŞEN
Dr. Öğr. Üyesi Mediha MANGIR

MİLLİ MÜCADELE'NİN YÜZÜNCÜ YILI

XI. ULUSLARARASI

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE

SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

16-18 EKİM 2019

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Serkan ŞEN

Dr. Öğr. Üyesi Mediha MANGIR

SAMSUN, 2019

Harezm-Kıpçak Türkçesindeki Deyimlerde Kurgusal Bir Yöntem Olarak Söz İçi Karşıtlık

***Arş. Gör. Dr. Yaşar TOKAY*[1]**

Özet

İnsanoğlu, var oluşundan bu yana karşılaştığı yeni nesne ve olgulara karşı her zaman farklı tanımlama ve sınıflandırma çabalarına girişmiştir. Bu tanımlama çabalarının bir kısmı, nesneleri ve olguları karşıtıyla açıklamakla ilgilidir. Dünyada mevcut olan her bir nesnenin zıddıyla var olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, bu anlamlandırma yöntemi oldukça doğal bir süreci işaret etmektedir. Farkına varılan karşıtlıkların, tıpkı hayatın kişiler üzerindeki farklı yansımaları gibi, değişiklik gösterdiği görülür. Üstelik karşıtlık algısının kişilerin dünya görüşü, yaşadığı çevreye göre farklılaşabildiği gibi, bir kültürün ortak algılarını yansıttığı da görülür.

Hayattaki zıtlık ve karşıtlıkların dile yansıması da bir o kadar çeşitli ve ilgi çekicidir. İki karşıt unsuru birlikte aktarabilen dil, kimi zaman metaforik aktarımla kimi zaman sembolik kavramlarla, bazen de anlam çeşitlenmeleriyle farklı ifade yolları geliştirmiştir. Bu bildiride Türkçenin Harezm-Kıpçak kolunda tespit edilen deyimlerde söz içi karşıtlık unsurlarının nasıl biçimlendiği üzerinde durulmuştur. Bu dönem metinlerinden tespit edilen 3443 deyim içerisinde söz içi karşıtlık özelliklerinin nasıl kurgulandığı ve tasnif edilebileceği üzerinde bazı düşünceler dile getirilmiştir. Tespit edilen deyimlerin kurgusunda yer alan karşıtlıklar çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harezm-Kıpçak Türkçesi, Deyimler, Söz içi karşıtlık, kurgu.

Contradiction as a Fictional Method in Idioms in Khwarezm-Kipchak Turkish

Abstract

Mankind has always attempted to define and classify different objects and phenomena that it has faced since its existence. Some of these defining efforts are related to explaining objects and facts to their counterparts. Considering the fact that every object in the world exists in the opposite way, this method of meaning points to a very natural process. It is seen that the oppositions that have been noticed differ, just as the different reflections of life on people. Moreover, the perception of contrast can differ according to the world view of the people and the environment in which they live, as well as reflecting the common perceptions of a culture.

The reflection of contrasts and contradictions in life is just as diverse and interesting. The language, which can transfer two opposing elements together, has developed different ways of expression, sometimes with metaphorical transference, sometimes with symbolic concepts and sometimes with variations of meaning. In this paper, it is emphasized how the elements of contradiction are shaped in the idioms determined in the Khwarezm-Kipchak branch of Turkish language. Within the 3443 idioms determined from the texts of this period, some thoughts were expressed on how the contradictory features of the word were constructed and classified. The contradictions in the fiction of the idioms are classified under various headings.

Key Words: Khwarezm-Kipchak Turkish, Idioms, Contradiction, Text Editing.

1. Giriş

[1] Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, erciyes_yasar@hotmail.com

İnsanoğlu, var oluşundan bu yana karşılaştığı yeni nesne ve olgulara karşı her zaman farklı tanımlama ve sınıflandırma çabalarına girişmiştir. Bu tanımlama çabalarının bir kısmı, nesneleri ve olguları karşıtıyla açıklamakla ilgilidir. Dünyada mevcut olan her bir nesnenin zıddıyla var olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, bu anlamlandırma yöntemi oldukça doğal bir süreci işaret etmektedir. Farkına varılan karşıtlıkların, tıpkı hayatın kişiler üzerindeki farklı yansımaları gibi, değişiklik gösterdiği görülür. Üstelik karşıtlık algısı; kişilerin dünya görüşü, yaşadığı çevreye göre farklılaşabildiği gibi, bir kültürün ortak algılarını yansıttığı da görülür.

Doğal dillerin söz varlığında çok sayıda karşıt anlamlı sözcük bulunması, insanların yaşam tecrübeleri ve düşüncelerinin zıt anlayışlara dayandığının göstergelerinden biridir (Lyons, 1977: 419-420). Karşıtlık algısı kültürden kültüre dolayısıyla dilden dile farklılık gösterirken genel itibariyle bir kıyaslama söz konusudur. Bu kıyaslama ise sözcüklerin sahip oldukları semantik çerçeve ile ilgilidir (Dinar, 2018: 20). Kısacası karşıtlık ilkesi, temelde iki sözcük arasındaki zıtlık ilişkisinin genel tanımıdır. Karşıtlık ilişkisi her nesne ya da kavram arasında görülmez. Şüphesiz, bir nesnenin ya da kavramın karşıtlık ilişkisi taşıyabilmesi için kıyas edilen nesne veya kavramla bir benzerlik ya da kategori bağının bulunması gerekir. Karşıtlıklar, sözcük merkezli olabileceği gibi cümle odaklı olarak da kendini gösterebilir. Bu durum, ele alınan dilsel verilerin değerlendirmesinde kullanılan yönteme göre çeşitlilik gösterebilir.

Dillerin söz varlığı içerisinde önemli bir noktada bulunan deyimler, dillerin ifade gücünü gösteren unsurların başında gelmektedir. Şüphesiz, her dilde deyim vardır; ancak bu deyimlerin kullanım alanları ele alındığında Türkçenin bu konuda ön sıralarda yer aldığı söylemek pek de yanlış olmaz. Deyimlerle ilgili farklı tanımlamalar bulunsa da, konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından genel olarak şu özellikleri ön plana çıkarılmıştır:

a) Deyimleri oluşturan sözcüklerden en az biri gerçek/temel anlamı dışında başka bir anlama geçmiş ya da yan anlam kazanmıştır (Tülbentçi, 1977: 6; Gencan, 1979: 527; Aksoy, 1984: 49; Vardar, 1988: 74; Topaloğlu, 1989: 55; Elçin, 1986: 642; Aksan, 1982: 26; Püsküllüoğlu, 1995: 7; Koç, 1996: 410; Hengirmen, 1996: 116).

b) Deyimler, kalıplaşmış söz öbekleridir (Gencan, 1979: 527; Hatipoğlu 194; Aksoy, 1984: 49; Vardar, 1988: 74; Korkmaz 43; Elçin, 1986: 642; Aksan, 1982: 26; Püsküllüoğlu, 1995: 7; Koç, 1996: 410; Hengirmen, 1996: 116).

c) Deyimleri oluşturan unsurlar yer değiştiremez (Hatipoğlu 194; Aksoy, 1984: 49; Püsküllüoğlu, 1995: 7; Hengirmen, 1996: 116)

ç) Kesin veya genel geçer bir hüküm içermez (Tülbentçi, 1977: 6; Aksoy, 1984: 49; Elçin, 1986: 642; Püsküllüoğlu, 1995: 7; Hengirmen, 1996: 116)

d) Deyimler, genellikle kısa, anlatımı çekici kılan ve güçlendiren dilsel anlatım yollarıdır (Tülbentçi, 1977: 6; Gencan, 1979: 527; Aksoy, 1984: 49; Korkmaz 43; Elçin, 1986: 642; Aksan, 1982: 26; Koç, 1996: 410; Hengirmen, 1996: 116)

e) Bir deyimin ortaya çıkabilmesi için en az iki sözcükten oluşması gerekir (Gencan, 1979: 527; Hatipoğlu 194; Elçin, 1986: 642; Püsküllüoğlu, 1995: 7; Hengirmen, 1996: 116).

Hayattaki zıtlık ve karşıtlıkların dile yansıması da bir o kadar çeşitli ve ilgi çekicidir. İki karşıt unsuru birlikte aktarabilen dil, kimi zaman metaforik aktarımla kimi zaman sembolik kavramlarla, bazen de anlam çeşitlenmeleriyle farklı ifade yolları geliştirmiştir. Bu bildiride Türkçenin Harezm-Kıpçak kolunda tespit edilen deyimlerde söz içi karşıtlık unsurlarının nasıl biçimlendiği üzerinde durulmuştur. Bu dönem metinlerinden tespit edilen 3443 deyim (Tokay, 2019: 16) içerisinde söz içi karşıtlık

özelliklerinin nasıl kurgulandığı ve tasnif edilebileceği üzerinde bazı düşünceler dile getirilmiştir. Bununla birlikte ele alınan karşıtlık ilişkisi, sözcük odaklı olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

2. Söz İçi Karşıtlık İlkesine Dayalı Deyimler

Harezm-Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilen deyimlerin kurgusunda yer alan karşıtlıklar çeşitli başlıklar altında aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Hayvan Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar
2. Renk Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar
3. Gerçekçi/Yarı Gerçekçi Karşıtlıklar
4. Organ Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar
5. Biçimsel Karşıtlıklar
6. Zaman Aktarımına Dayalı Karşıtlıklar
7. Eylemsel Karşıtlıklar
8. Metaforik Karşıtlıklar

2.1. Hayvan Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar

Harezm-Kıpçak metinlerinde hayvan adları üzerinden bazı metaforik anlamların oluştuğu görülür. Doğal şartlarda hayvanlar arasında karşıtlık bulunması fizyolojik ve biyolojik yönlerden söz konusu değildir. Ancak hayvan adlarının edebî metinlerde kullanımları doğal karşılıklarından farklılık arz edebilir. Bu farklılıkların bir kısmı semantik bağlamda karşıtlık ilgisi içermektedir. I numaralı örnekte *arslan X āhū,* II ve IIII numaralı örneklerde *böri X ḳoy,* IV numaralı örnekte *it X māçı* ve V numaralı örnekte *ḳoyan X tilkü* karşıtlıkları, metaforik anlamlar kazanmışlar ve deyimleşmişlerdir.

(I) ***aç arslan tėg āhūḳa yapuş-*** "Aç arslan gibi geyiğe saldırmak; saldırgan olmak; mec. Cinsel isteği fazla olmak"

Gehī köp yalbarıp bir ḳoltḳa ḳolmaḳ

aç arslan tėg āhūḳa yapuşmaḳ (HŞ 1836)

(II) ***açıḳmış böri yaŋlıġ ḳoyġa kir-*** "Aç kurt gibi koyunlara saldırmak; mec. Düşmanın üzerine şiddetli ve istekli bir şekilde saldırmak"

Kirürler rezma toyġa kirür yaŋlıġ

Açıḳmış böri ḳoyġa kirür yaŋlıġ (Muh. 162b6)

(III) ***börü birle ḳoy yürü-*** "Kurt ile koyun birlikte yürümek; mec. Barış içinde yaşamak"

Anıŋ ʿadlinde börü birle ḳoy su

İçip yürürler ėrdi ḫoş yanaşu (HŞ 1978)

(IV) ***it bilen māçı tėg kiriş-*** "Kedi köpek gibi dalaşmak; mec. Devamlı kavga etmek"

Dāim kirişirler it bilen māçı tėg

Bolmayın alar biri birinden rāżi (GT 134b1-2)

(V) ***ḳoyan tėg tilkü alınġa uyu-*** "Tavşan gibi tilkinin önünde uyumak; mec. Bile bile ölüme gitmek, hayatî hata yapmak"

Ḳatıġlan tilkü tėg aġḳa yaġuma

Ḳoyan tėg tilkü alınġa uyuma (HŞ 1925)

2.2. Renk Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar

Doğal koşullarda renkler arasında bir karşıtlık söz konusu değildir. Ancak tıpkı hayvan adlarının kullanımında görüldüğü gibi, renk adlarındaki metaforik anlamlar edebî metinlerde simgeleşerek bazı yeni semantik başkalaşımlar geçirmişlerdir. Renk adlarının metin bağlamı içerisindeki karşıtlık temelli kullanımları oldukça dikkat çekicidir. I ve II numaralı örneklerde görüldüğü üzere *al, ḳızıl* "kırmızı" ile *sarıġ* "sarı" arasında metaforik bir karşıtlık söz konusudur.

(I) ***al meŋizni sarıġ ḳıl-*** "Al benzi sarı kılmak; mec. İyi durumdayken kötüleşmek"

Nė munça ḳaḏġu yėrsen bol fāriġ

Öḏükde ḳılma al meŋiziŋni sarıġ (HŞ 1903)

(II) ***ḳızıl meŋzi sarġar-*** "Kızıl benzi sararmak; mec. Günden güne kötüleşmek"

Ebū Bekrge iḳtidā ḳıldı, namāz ötedi, ḥücreḳa yandı, kün kelü aġrıġı ziyāde boldı, ḳızıl meŋzi sarġardı (KE 236v2)

2.3. Gerçekçi/Yarı Gerçekçi Karşıtlıklar

Gerçekçi/Yarı Gerçekçi karşıtlıkları ele alırken iki farklı yönden incelemenin daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Örneklerden yola çıkacak olursak; I numaralı metinde, *ėgri* "eğri, yamuk, yan" sözcüğü temel anlamını korurken *tüz* "doğru" sözcüğü anlam değişikliğine uğramıştır. Yani deyimi oluşturan unsurlardan biri mecazî bir başkalaşıma girmiştir. Bu da karşıtlık ilgisinin bazı durumlarda gerçek/yarı gerçek bağlamında ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Aynı durumun II numaralı örnekte *ėgri* "yalan yanlış" ile *köni* "doğru, dürüst" sözleri arasındaki karşıtlık ilgisinde de görmekteyiz. III, IV ve VI numaralı örneklerde de gerçekçi/yarı gerçekçi karşıtlık kurgusu *iç X taş* sözcükleriyle gösterilmiştir. V ve VII numaralı metinlerdeki karşıtlık ilgisi ise tamamen sözcüklerin temel anlamlarıyla kurgulanmıştır. Bu örneklerde *issi* "sıcak" X *savuk* "soğuk" ve *yaḫşı* "iyi" X *yaman* "kötü" karşıtlıkları dikkat çeker.

(I) ***ėgri olturup tüz sözle-*** "Eğri oturup doğru konuşmak; mec. Ne olursa olsun doğruyu söylemek"

Kėl ėgri olturup tüz sözlegeyin

Uḳ oḳ tėg tüz sözümni kizlegeyin (HŞ 2211)

(II) ***ėgri sözni köni di-*** "Eğri sözü doğru demek; mec. Bile bile yanlışa doğru demek; işine geldiği gibi konuşmak"

Ādemī ʿaybını körüp açma

Ėgri sözni köni dip ant içme (GT 167b12)

(III) ***içi ıġla- taşı oyna-*** "İçi ağlamak, dışı oynamak; İnsan başkalarına karşı iyiymiş gibi davranıp yüreğinde acılar yaşamak"

Taşı oynar velī iç zārın ıġlar

Yürekin fırḳat otı birle dāġlar (HŞ 4550)

(IV) ***içi taşı maʿnī tolıġ*** "İçi dışı anlam dolu; mec. Çok bilgili (kimse)"

Uyur ėrken közi ḫaḳ birle cānı

Taşı birle içi toluġ maʿnī (HŞ 143)

(V) ***issi savuḳ tatma-*** "Sıcak soğuk tatmamak; mec. Deneyimsiz olmak"

Cihān körmegen sefer cevrin çekmegen issi savuḳ tatmaġan ḫarb kūsiniŋ üni ḳulaġına teġmegen dağı mübārizler ḳılıçınıŋ berḳını körmegen idi (GT 148b10-13)

(VI) ***taşı ʿimāret içi ḫarāb bol-*** "Dışı bayındır içi harap olmak; mec. İnsanlara iyiymiş gibi görünüp içten içe çökmek"

Alnında nė bolsa yigey aġzında nė kėlse digey taşı ʿimāret içi ḫarāb bolġay (GT 80b6)

(VII) ***yaḫşısından yamanın bil-*** "Bir şeyin iyisini kötüsünü bilmek; çok iyi tanımak"

*Ḳanḳısı yarar ve ḳanḳısı yaramaz yaḫşısından yamanın bil*gey (BV 5v6-7)

2.4. Organ Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar

Organ adlarının söz grupları içerisinde deyimleşmesi oldukça yaygın bir durumdur. Organ adlarının vücutta bulundukları yerlere ve işlevlerine göre kullanılmasının yanı sıra bu adların metaforik ve mecazî anlam boyutları da oldukça ön plana çıkmaktadır. Harezm-Kıpçak metinlerinde tespit edebildiğimiz iki örnek bulunmaktadır. Bu iki örnekte de dikkat çeken nokta organ adlarının vücuttaki konumlarına göre anlam değişikliğine uğrayarak kullanılmalarıdır. I ve II numaralı örneklerde *baş, ėl* "kafa, baş, el; mec. Sağlıklı olma durumu" olumlu bir gösterge işaretleyicisi iken *aḏaḳ/ayaḳ* "ayak; mec. Perişanlık" olumsuz bir işaretleyici olarak dikkat çekmektedir.

başın aḏaḳ altında sal- "Başını ayaklar altına salmak; mec. Perişan halde birinin ayaklarına kapanmak, çaresizce bir şeyler istemek"

Bu söz aytu yana topraḳḳa aġnap

Başın saldı aḏaḳ altında ıġlap (HŞ 368)

ėlden alıp ayaḳḳa sal- "Elden alıp ayağa salmak; mec. Perişan etmek"

Köŋül ėlden alıp saldı ayaḳḳa

Uşol ḳaddi şanavber yāsemīn ten (GT 127a3-4)

2.5. Biçimsel Karşıtlıklar

Biçimsel karşıtlıkların bir kısmı gerçek anlamları çerçevesinde kullanılırken (I, II, III, V, VI numaralı örnekler), bir kısmı metaforik anlamlar kazanmıştır. IV, V ve VIII numaralı örneklerde ise sözcüklerdeki karşıtlıkların tamamen -edebi metin kurgusunun bir parçası olduğu düşünülürse- metafor olarak kullanıldığı görülür. Biçimleri dikkate alındığında bu örneklerde *elif* "elif harfi" X *lām* "l harfi", *oḳ* "ok" X *ya* "yay", *serv* "servi ağacı" X *tal* "dal" karşıtlıkları sanatsal manada değerlendirilmelidir.

(I) ***bir saġdın bir soldın*** "Bir sağdan bir soldan; çaprazlama şeklinde"

Kesgey men eligleriŋizni taḳı aḏaklarıŋızını bir saġdın bir soldın (HKT 304b9)

(II) ***astın üstin*** "Altı üstü; alt tarafı; sadece, yalnızca"

yaġmur esdi yėller astın üstin altı ay

Körse mundaġ mundın artuḳ Mevlīmizniŋ ḳudreti (KE 22v14)

(III) ***astnı üstün bol-*** "Altüst olmak; mec. Mahvolmak"

Ḳanatı birle ol serāynı kötrüp yerge çaldı astnı üstün boldı (KE 45r3)

(IV) ***elif tėg boḏı lām bol-*** "Elif (harfi) gibi boyu lam (harfi gibi) olmak; mec. İyiyken kötü duruma gelmek; çökmek"

Elif tėg boḏum uş boldı lām

Közimdin uyḳu kitti cāndın ārām (HŞ 625)

(V) ***oḳ tėg boḏı ya tėg ėgil-*** "Ok gibi boyu yay gibi eğilmek; mec. Günden güne kötüleşmek"

Boḏın talın firāḳ çevgān ḳıldı

Köni oḳ tėg boḏı ya tėg ėgildi (HŞ 908)

Ol közi yaşlıġ baġrı başlıġ firāk altında örtenmiş ḥasret teŋizinde ġark bolmış oḳ teg boyı ya teg egilmiş ay teg açuḳ köŋli tügme teg tügülmiş Yūsuf menmen tėdi (KE 75v15)

(VI) ***öŋleri soŋları birle*** "Toplu halde; bütünüyle; herkesi kapsayacak biçimde"

Taḳı ol kün yıġlur Taŋrınıŋ düşmanları ot tapa anlar ḥabs ḳılnurlar öŋleri soŋları birle (HKT 456b9)

(VII) ***öŋlü soŋlu bol-*** "Ölnlü sonlu olmak; Farklı farklı durumlar ortaya çıkmak"

Muḫtelif boldı işler, öŋlü soŋlu boldı işler (ME 203/1)

(VIII) ***serv tėg ḳaddi tal yaŋlıġ ėgil-*** "Servi gibi boyu dal gibi eğilmek; mec. Günden güne kötüleşmek"

Serv tėg ḳaddi tal yaŋlıġ ėgildi

Çiçek tėg meŋzi ḳaḏġu birle soldı (HŞ 1871)

Öküş ḫarc ėtti bir ḫoş ḳubbe ḳıldı

Serv tėg ḳaddi ḳaḏġudın ėgildi (HŞ 2771)

2.6. Zaman Aktarımına Dayalı Karşıtlıklar

Zaman ifadelerinde ortaya çıkan karşıtlıkların bir kaç farklı söz grubuyla gerçekleştirildiği görülür. I ve II numaralı örneklerde *dāru fenā/fānī X dāru beḳā/baḳī* karşıtlıkları kalıcı X geçici karşıtlığı dile getirilmiştir. Bunun yanında zaman aktarımına dayalı karşıtlıklar genellikle gece X gündüz zıtlığı üzerine kurgulanmıştır.

(I) ***dāru fenādın dāru beḳāġa rıḥlat ḳıl-*** "Fani dünyadan sonsuz hayata yolculuk etmek; mec. Ölmek"

Abū Ẕār raẓhu taḳı dāru fenādın dāru beḳāġa rıḥlat ḳıldı erse yuvdılar taḳı kefenlediler taḳı namāz ḳıldılar taḳı defn ḳıldılar (NF 131/10)

Ḳırḳ kün tamām bolsa muʿayyen bilgil kim bu ḫatun ḳırḳınç kün öler taḳı dāru fenādın dāru baḳāġa riḥlat ḳılur tėdi erse bu ḫatun yıġlayu başladı (NF 233/14)

(II) ***fānī dostdın aḏrılıp bāḳī dostġa ulan-*** "Fani dosttan ayrılıp baki dosta kavuşmak; mec. Vefat etmek, ölmek"

İbrāhīm fānī dostdın aḏrılur erdi, İsmāʿīl fānī dostdın aḏrılıp bāḳī dostġa ulanur erdi (KE 51r15)

(III) ***kiçeni kündüz kündüzni kiçe ḳıl-*** "Geceyi gündüz, gündüzü gece kılmak; mec. Dünya işleriyle gece gündüz uğraşmak"

Faḳīr ol degül kim hevā ve heveske uyup kiçeni kündüz ḳılġay dağı şehvet artınça yürüp kündüzini kiçe ḳılıp ġaflet uyḳusında yatıp ḳalġay dağı alnında nė bolsa yigey aġzında nė kėlse digey taşı ʿimāret içi ḫarāb bolġay (GT 80b1-6)

(IV) ***kündüzni kiçe di-*** "Gündüze gece demek; mec. Bile bile yalan söylemek"

Kündüzni kiçe dise melik sen aytḳıl

Uşta körünür ḳamer yanınca keyvān (GT 42a10-11)

(V) ***kün tuġardın kün batarġa*** "Gün doğusundan gün batısına kadar; mec. Her yer"

Kün tuġardın kün batarġa Nūḥ yalawaç daʿveti

Ellig eksük miŋ yıl erdi ol risālet müddeti (KE 22v9)

(VI) ***tün künge ḳat-*** "Gecesini gündüzüne katmak; mec. Aralıksız çalışmak; çok çabalamak"

Telim taġlar aşıp tün künge ḳattı

Maʿaʿl-ḳıṣṣa yana ḳarşıḳa yėtti (HŞ 1149)

(VII) ***tün kün ula-*** "Gecesini gündüzüne katmak; mec. Gece gündüz ibadet etmek"

Şerīʿatnıŋ aḥkāmların saḳlaġıl

Ṭarīḳatnıŋ ādābların bėklegil

Ḳavulni ʿamelge ʿamel ḫāl tapa

Niyāz birle tün kün ulap eklegil (MM 302)

(VIII) ***uzun kėçelerni ḳısḳa ḳıl-*** "Uzun geceleri kısaltmak; mec. Zamanın nasıl geçtiğini anlamamak"

Vādī içinde bir mübārek ḫurmā aġaçı bar ḫalāyıḳ barıp ziyāret ḳılıp ḥācet tilerler men dağı barıp uzun kiçelerni ḳısḳa ḳılıp ol aġaç ayaḳında baş açıp duʿā ḳılıp ḥācet tiledim (GT 135a4-8)

2.7. Eylemsel Karşıtlıklar

Eylemsel karşıtlıklar, deyimlerde sıkça görülen özelliklerdir. Deyimlerde kullanılan fiillerin bazen temel anlamlarını korurken, kimi zaman da farklı anlamlara geçerek yan anlam kazandıkları görülür. Örnek metinlerde *bėr- X al-, aḏrıl- X ulan-, ıġla- X oyna-, aç- X yum-, yıḳıl- X tur-* ve *ėgir- X üz-* fiillerinin söz içi karşıtlık ilgisiyle kullanıldığı görülür.

(I) ***dīn bėrip dünyā al-*** "Din verip dünya almak; mec. Dini unutup dünya işleriyle uğraşmak"

Yā Ebu Hureyre āḫir zamān bolsa erenler dīnlerini bėrip dünyā alġaylar (NF 402/4-5)

(II) ***fānī dostdın aḏrılıp bāḳī dostġa ulan-*** "Fani dosttan ayrılıp baki dosta kavuşmak; mec. Vefat etmek, ölmek"

İbrāhīm fānī dostdın aḏrılur erdi, İsmāʿīl fānī dostdın aḏrılıp bāḳī dostġa ulanur erdi (KE 51r15)

(III) ***içi ıġla- taşı oyna-*** "İçi ağlamak, dışı oynamak; İnsan başkalarına karşı iyiymiş gibi davranıp yüreğinde acılar yaşamak"

Taşı oynar velī iç zārın ıġlar

Yürekin fırḳat otı birle dāġlar (HŞ 4550)

(IV) ***köz açıp yumġınça*** "Göz açıp kapatıncaya kadar; bir anda"

Heç ṭarfatüʿl-ʿayn köz açıp yumġınça Ḥaḳ Teʿālādın ḫālī ermez (NF 429/2)

(V) ***köz yumup açḳunça*** "Göz yumup açıncaya kadar; çok kısa sürede; bir anda"

Mikāʿīl ḳanatı birle köz yumup açḳunça on yıġaçlıḳ yėrge ėltip ḳoḏdı (KE 61r7)

Taḳı köz yumup açḳunça bulut açıldı (KeHü 170/1-2)

(VI) ***yıḳıla tura kit-*** "Düşe kalka ilerlemek; mec. Zorluklarla mücadele ederek ilerlemek"

Kim kördiler yıḳıla tura kiter idi bir kimerse ayttı nė boldı saŋa bu ḫālde kitersen? (GT 26a5)

(VII) ***yifni ėgirip özi üz-*** "İpi önce eğirip sonra kesmek; mec. Bin bir zahmetle yapılan bir işi kısa bir sürede mahvetmek, bozmak"

Ol ḫalḳ dėg bolmaŋ kim munça zaḥmetler birle yifni ėgirip özi üzer (KeHü 97/6)

2.8. Metaforik Karşıtlıklar

Harezm-Kıpçak metinlerinde tespit edilen deyimlerde görülen söz içi karşıtlık örneklerinden en ilgi çekicileri metaforik kullanımlarla meydana getirilmiş karşıtlıklardır. Sözcüklerin temel anlamlarında olmayan karşıt anlamlılık, edebî metinlerin sanatlı içeriklerinde birer metafor unsuruna dönüşebilmektedir.

I numaralı örnekte *tiş* "diş" sözünün sertliğinde yola çıkılarak bağlam içinde *mamuk* "pamuk" maddesinin yumuşaklığı ile karşıt anlam ilişkisi oluşturulmuştur.

II numaralı örnekte soyut kavramlar etrafında anlam karşıtlığı oluştuğu görülür. Açık X kapalı anlamları üzerinde metaforik kullanımlar meydana getirilmiştir: *ay teg açuk* "Dolunay gibi açık, net" X *tügme teg "*Düğüm/düğme gibi kapalı".

III numaralı örnekte karşımıza çıkan söz içi karşıtlık örneği de son derece ilginçtir. *Beşik-cihān* metaforu, çocukluk X yetişkinlik zıtlığını dile getirmek için kullanılmıştır.

IV numaralı örnekte, iki besin maddesi olan *arpa* ve *buġday* sözleri kullanılmıştır. Burada dikkat çekici olan arpanın buğdaydan daha ucuz/değersiz olduğunun metaforik bir bağlantıyla anlatılmasıdır.

Yukarıdaki açıklamalarla paralellik gösteren V numaralı örnekte *ḥaḳ X bāṭıl,* VI numaralı örnekte *köŋül X til,* VII numaralı örnekte *közsüz X közgüçi,* VIII numaralı örnekte *oḳ X ya,* IX numaralı örnekte *serv X tal,* X numaralı örnekte *ṣūret X ma'ni* ve XI numaralı örnekte *toy X rezm* kelimeleriyle kurgusal anlamda söz içi karşıtlık oluşturulmuştur.

(I) ***arslan tişini mamuḳ san-*** "Arslan dişini pamuk sanmak; mec. Hafife almak, küçümsemek"

Özüŋdin körmegil eksük kişini

Mamuḳ tėp sanmaġıl arslan tişini (HŞ 2067)

(II) ***ay teg açuḳ köŋli tügme teg tügül-*** "Ay gibi açık gönlü düğme gibi düğümlenmek; mec. Sıkıntılı olmak; bunalmak; çok üzülmek"

Ol közi yaşlıġ baġrı başlıġ fırāk altında örtenmiş ḥasret teŋizinde ġark bolmış oḳ teg boyı ya teg egilmiş ay teg açuḳ köŋli tügme teg tügülmiş Yūsuf menmen tėdi (KE 75v15)

(III) ***beşikdin cihānḳa çıḳ-*** "Beşikten dünyaya çıkmak; mec. Çocukluktan gençliğe geçmek"

Nėteg kim çıḳtı beşikdin cihānḳa

Sewüglük urġın ėkti barça cānḳa (HŞ 293)

(IV) ***buġday körgezip arpa sat-*** "Buğday gösterip arpa satmak; mec. İnsanları kandırmak; hile yapmak"

Bu buġday körgezip arpa satar ol

Çürüŋ arpasınġa buġday ḳatar ol (HŞ 1207)

(V) ***ḥaḳnı taḳı bāṭılnı ur-*** "Hak ile batıl olanı vurmak; mec. Doğru ve yanlışı karşılaştırmak, mukayese etmek"

Anıŋ meŋizlig Taŋrı urur ḥaḳnı taḳı bāṭılnı (HKT 242a7)

(VI) ***köŋülde bolsa tiline ketür-*** "İçinden geleni dışa vurup söylemek"

Meselde kelipturur her kim cāndan ėl yuġay nė kim köŋülde bolsa tiline ketürgey (GT 8b10)

(VII) ***közsüzler maḥallesinde közgüçilik ėt-*** "Körlerin mahallesinde ayna satmak (aynacılık yapmak); mec. Boş ve faydasız işlerle uğraşmak"

Baḳtım kim nefesim otı yaş aġaçḳa eser ḳılmas ḥayfın kėldi ḥayvānlarġa terbiyet ḳılmaḳ dağı közsüzler maḥallesinde közgüçilik ėtmek idi (GT 55a4-5)

(VIII) ***oḳ tėg boḏı ya tėg ėgil-*** "Ok gibi boyu yay gibi eğilmek; mec. Günden güne kötüleşmek"

Boḏın talın fırāḳ çevgān ḳıldı
Köni oḳ tėg boḏı ya tėg ėgildi (HŞ 908)

Ol közi yaşlıġ baġrı başlıġ fırāk altında örtenmiş ḥasret teŋizinde ġark bolmış oḳ teg boyı ya teg egilmiş ay teg açuḳ köŋli tügme teg tügülmiş Yūsuf menmen tėdi (KE 75v15)

(IX) ***serv tėg ḳaddi tal yaŋlıġ ėgil-*** "Servi gibi boyu dal gibi eğilmek; mec. Günden güne kötüleşmek"

Serv tėg ḳaddi tal yaŋlıġ ėgildi

Çiçek tėg meŋzi ḳaḏġu birle soldı (HŞ 1871)

Öküş ḫarc ėtti bir ḫoş ḳubbe ḳıldı

Serv tėg ḳaddi ḳaḏġudın ėgildi (HŞ 2771)

(X) ***ṣūretde bay maʿnīde faḳīr*** "Maddiyat bakımından zengin, manevi yönden fakir (kimse)"

Ol kimerse ṣūretde bay dağı maʿnīde faḳīr durur (GT 155b4)

(XI) ***toyġa kirür yaŋlıġ rezme kir-*** "Şölene girer gibi savaşa girmek; mec. Şevk ve heyecanla savaşmak, düşmanla mücadele etmek"

Kirürler rezma toyġa kirür yaŋlıġ

Açıḳmış böri ḳoyġa kirür yaŋlıġ (Muh. 162b6)

3. Sonuç

Harezm-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerde tespit edilen 3443 deyimin yaklaşık olarak %7'sinde kurgusal olarak söz içi karşıtlık yönteminin kullanıldığı görülmüştür. Metinlerde saptanan örnekler sekiz alt başlık halinde tasnif edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu başlıklar; Hayvan Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar, Renk Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar, Gerçekçi/Yarı Gerçekçi Karşıtlıklar, Organ Adlarına Dayalı Kurgusal Karşıtlıklar, Biçimsel Karşıtlıklar, Zaman Aktarımına Dayalı Karşıtlıklar, Eylemsel Karşıtlıklar ve Metaforik Karşıtlıklar şeklinde belirlenmiştir. Deyimleri oluşturan sözcüklerin temel özelliği olan temel anlamı dışında başka bir anlama geçiş yaparak yananlam, mecazî ya da metaforik anlam ve benzetme ilişkisi içerisinde anlam başkalaşımı geçirmesi beklenmektedir. Tespit edilen deyimlerin de genellikle temel anlamlarının dışında karşıtlıklar oluşturdukları görülmektedir. Özellikle metaforik karşıtlıkların edebî metinlere bir üslup özelliği kazandırdığı ve anlamı/anlatımı güçlü kıldığı belirlenmiştir.

Sonuç olarak, Türkçenin tarihî ve modern dönemlerinde tespit edilen deyimlerin anlam derinlikleri incelenerek tasnif edilmesi önemli bir başlık olarak önümüzde durmaktadır. Bu bildiride söz içi karşıtlık yönteminin tasniflerde kullanılabileceği Harezm-Kıpçak metinleri üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Deyimlerin semantik tasniflerinin yapılması, hem Türkçenin ifade imkânlarını göstermesi hem de edebî metinlerin kurgu özelliklerinin tespiti bakımından kıymetli ipuçları sunmaktadır.

Kısaltmalar

BV: Baytaratü'l-Vazih

GT: Gülistan Tercümesi

HKT: Harezm Türkçesiyle Yazılmış Kur'an Tercümesi

HŞ: Hüsrev ü Şirin

KE: Kısasü'l-Enbiya

KeHü: Keşfü'l-Hüda

mec.: Mecazî anlam

ME: Mukadimmetü'l-Edeb

MM: Muinü'l-Mürid

Muh.: Muhabbetname

NF: Nehcü'l-Feradis

Kaynakça

Ağar, M.E. (1986). *Baytaratü'l-Vâzıh Metin-İndeks.* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim.* Ankara: TDK.

Aksoy, Ö.A. (1984). *Atasözleri Sözlüğü.* Ankara: TDK.

Ata, A. (1997). *Kısasü'l-Enbiyā I.* Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin. Ankara: TDK.

Bodrogligeti, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gülistan (Sayf-i Sarāyî's Gülistān bi't-Türkî).* Budapest: Akademiai Kiado.

Dağıstanlıoğlu, B.E. (2018). *Keşfü'l-Hüda-Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi.* Ankara: TDK.

Dinar, T. (2018). *Türkiye Türkçesinde Söz İçi Karşıtlık.* Ankara: Gazi.

Eckmann, J.(2004). *Nehcü'l-Ferādîs I. Metin, II. Tıpkı Basım.* Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara: TDK.

Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş.* Ankara: KB.

Gandjei, T. (1958). *Il "Muhabbet-nâme" di Horazmi.* Roma: Tipografia del Senato.

Gencan, T.N. (1979). *Dilbilgisi.* Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrav ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri.* Ankara: TDK.

Hatiboğlu, V. (1982). *Türkçenin Sözdizimi.* Ankara: DTCF.

Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Engin Yayınevi.

Karamanlıoğlu, A.F. (1989). *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitāb Gülistān bi't-Türkî).* Ankara: TDK.

Koç, N. (1996). *Yeni Dilbilgisi.* İstanbul: İnkılâp Yayıncılık.

Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: TDK.

Lyons, J. (1977). *Semantics I-II.* Cambridge: Cambridge University Press.

Özgür, C. (1988). *Baytaratü'l-Vâzıh Metin-İndeks.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Öztopçu, K. (2000). Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Bir Atçılık Risalesi: Kitâb Baytaratü'l-Vâzıh (Paris nüshası). *Türklük Bilgisi Araştırmaları.* 24/11 : 189-229.

Püsküllüoğlu, A. (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü.* Ankara: Arkadaş Yayınları.

Sağol, G. (1993). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction-Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text).* Harvard: Harvard University.

Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezm-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd.* Ankara: TDK.

Tülbentçi, F.F. (1977). *Türk Atasözleri ve Deyimleri.* İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınevi.

Vardar, B. (1988). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: ABC Yayınları.

Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb-Ḫvārizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK.

Zajaczkowski, A. (1958). *Najstarsza Wersja Turecka Ḫusräv u Šîrîn Qutba, Czesc I Text.* Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Zajaczkowski, A. (1961). *Najstarsza Wersja Turecka Ḫusräv u Šîrîn Qutba, Czesc II Slownik.* Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.